

Rudolf Šrámek

K HRANICI DOMÁCÍHO A CIZÍHO V ONYMII

1. K řešení problému „domácího“ a „cizího“ v onymii lze přistoupit z různých hledisek. Nejčastěji se uplatňuje hledisko etymologicky genetické, podle něhož se „cizost“ odhaluje nejsnadněji: oikonymum *Malbork* se pokládá za cizího, a to německého původu (< *Marienber*g). Avšak uplatnění jen hlediska geneticko-etymologického není pokaždé tak jednoznačné. Dobře to vidíme u některých antroponym: jména *Jan*, *Josef*, *Marie*, *Anna* jsou sice cizího původu, ale průměrně vzdělaný uživatel češtiny, polštiny, němčiny, maďarštiny, angličtiny, ruštiny je dnes (v podobě odpovídající příslušnému národnímu jazyku) za cizí nepokládá; zato jméno *Žaneta* převzaté z francouzštiny patinu cizosti i přes českou (tj. „domácí“) grafiku neztratilo. Uvedená čtyři jména patří ve všech evropských jazycích frekvenčně dokonce k těm nejčastějším a některá z nich se vyskytují dokonce už velmi v jejich starých vývojových fázích¹.

S obdobnou situací se setkáváme u toponym. Cizí původ oikonym *Frenštát*, *Šumperk*, *Kluczbork*, anoikonym *Vizokr*, *Holětina*, *Šišťót* apod. je zcela mimo pochybnost; avšak tato jména žijí dále v jiném jazykovém prostředí, než ve kterém vznikla, a dobře a bez překážek plní svou identifikační, lokalizační a diferencující funkci. Rozpor mezi genezí jména a etnicitou prostředí, v němž se ho užívá, je markantní u příjmení: *Hensel*, *Simonides*, *Rieger*, *Zierhoffer* jsou rodilí Poláci, *Häckl*, *Fierlinger*, *Gottwald* rodilí Češi, *Wosipivo*, *Dohnal*, *Tarczyński* rodilí Němci.

Můžeme proto konstatovat jednu důležitou tezi: hranice mezi domácím a cizím na úrovni geneze není identická s hranicí na úrovni synchronního komunikačního užívání jmen. Z toho vyplývá, že i při studiu opozice

¹ Tak např. jméno *Anna* je v polštině doloženo už k r. 1268. Viz *Słownik staropolskich nazw osobowych*, Warszawa 1965–1987, t. 1, s. 55.

„domáciho“ a „ciziho“ je treba lišit rovínu propriální nominace a rovínu propriální komunikace².

2. Druhá okolnost, která pro řešení naší problematiky má zásadní význam, je postavení propriální sféry a systémové uspořádání této sféry v národním jazyce.

Propriální sféra tvoří vzhledem k apelativní sféře druhý pól jazyka. Mezi oběma póly existují vazby a spojení, a to v tom smyslu, že na jedné straně je propriální sféra s apelativní spjata geneticky (apelativní sféra je nominačně fundující složkou; obrácený vztah, totiž apelativizace proprií, má povahu jen parciální), na druhé straně je propriální sféra řízena tendencí se od apelativní – především funkčně, ale také formálně – diferencovat. Mezi oběma sférami existuje tedy jak jednota, tak difference (z čehož vyplývají i odpovídající polarizační tendence).

Fundující roli apelativní sféry jazyka je třeba rozumět tak, že se propriální sféře dává právě jejím prostřednictvím a z jejich zdrojů k dispozici repertoár pojmenovacích možností (lexikálních a slovotvorných elementů), který je pak v propriální sféře s ohledem na daný vývojový stupeň jazyka využíváno. Propriální sféra se tedy od apelativní odlišuje zásadním způsobem dvěma znaky: funkcí, tj. pojmenovat jednotlivinu, a specifickou kategorií onymického (propriálního) obsahu, při jejíž materializaci v podobě konkrétního propria hraje apelativní sféra fundující roli³.

Tím, že propriální sféra je vázána na dispoziční národního jazyka, otevíráme vlastně také dveře k vymezení kategorie „domáciho“ a „ciziho“ v onymii a k poznání jejich vzájemného vztahu. Srovnání dimenzí a typologie poměru „domáciho“ a „ciziho“ ve sféře apelativ a ve sféře proprií vyžaduje speciální analýzu. V této stati se věnujeme jen aspektu propriálnímu.

3. Kategorie „domáciho“ a „ciziho“ se v onymii prosazují z důvodů, o kterých jsme mluvili výše, prostřednictvím trojího kanálu:

a – repertoár lexikálií užitých při propriálním pojmenovacím aktu,

b – repertoár formálních prostředků a postupů využitých na úrovni slovotvorného (podle Borka 'názvotvorného') mechanismu a pojmenovacích struktur⁴,

² R. Šrámek, *Teoria onomastyki i plaszczyzny nominacji proprijalnej*, „Zeszyty Naukowe WSP w Opolu”, Językoznawstwo, 1988, 11, s. 19–34.

³ R. Šrámek, *Onymické funkce a funkční onomastika*, [in:] *Aktuálne úkoly onomastiky z hľadiska jazykovej politiky a jazykovej kultúry. Zborník príspevkov z 2. československej onomastickej konferencie*, zostavil M. Majtán, Jazykovedný ústav L'. Štúra SAV, Bratislava 1989, s. 250–263.

⁴ H. Borek, *Wokół pojęcia kategorii nazwotwórczej i typu nazwotwórczego*, [in:] *Onomastika jako společenská věda. Sborník prací Pedagogické fakulty v Ostravě*, Série D–19, Praha 1983, s. 227–230; H. Borek, *Potrzeby i zadania nazwotwórstwa w toponimii słowiańskiej*, [in:] *Z polskich studiów slawistycznych. Językoznawstwo. Materiały na Kongres Slawistyczny w Kijowie*, Warszawa 1983, s. 51–63; H. Borek, *Z problematyki nazwotwórstwa toponimicznego*, „Zeszyty Naukowe WSP w Opolu”, Językoznawstwo, 1984, 9, s. 57–64.

c – národní jazyk je médiem, ve kterém se propria nejen tvoří, ale ve kterém se jich také užívá.

Jak je vidět, akt propriální nominace vázaný především na a a b není totéž, co akt propriální komunikace. To má svůj důsledek pro studium hranice mezi „domácím“ a „cizím“ v onymii.

Z této koncepce vyplývá, že „domácí“ (můžeme říci i „národní“) je takové proprium, jehož elementy a a b jsou geneticky stejnorodé a které nejsou v rozporu s genetickými vlastnostmi zahrnutými v c , tj. že i c je stejnorodé:

$$(1) \quad (a=b=c)$$

Tak napr. čes. oikonymum *Dolany*: má český lexikální základ, slavisticky dobře doložený; má sufixaci nevymykající se z čes. oikonymické soustavy (i ta má své slavistické kořeny); reprezentuje spolehlivě doložený pojmenovací typ; jméno vzniklo v českém jazykovém prostředí a od svého vzniku se nezměnilo a dodnes existuje. Jazyk vzniku a jazyk komunikace (bez ohledu na jeho vývojové změny) je týž⁵.

Jak však je známo, jazyk komunikace nemusí být jazykem užitého při propriálním pojmenovacím aktu. Komunikativnímu fungování proprií (=elementu c) není tento rozpor zpravidla na závadu. Srov. např. celou skupinu staroevropských „nadnárodních“ hydronym (*Labe, Dunaj, Odra, Wisla...*), cizí příjmení u Čechů, Poláků atd. V tomto případě se kategorie stejnorodosti týká jen elementů a , b , kdežto c je element geneticky jiný:

$$(2) \quad ((a=b) \neq c)$$

Dostali jsme se tak vlastně k východiskovému modelu přejímání cizích jmen.

Mezi (1) a (2) je však velmi důležitý rozídl. Zatímco (1) je charakterizovatelné tím, že $(a=b=c)$ se realizuje v témž čase, že je zde i stejnorodost času, u modelu (2) tomu tak není: $(a=b)$ je z jiné, a to předcházející časové roviny, což znamená, že se přejaté proprium jakoby rozštěpí na dvě fáze – na fázi nominační, která je zahrnuta v $(a=b)$, a na fázi komunikační, která je zahrnuta v c . Protože nominační fáze je jazykově typologicky jiná než fáze komunikačního přejetí jména, musí takové přejaté proprium v komunikaci c působit jako cizí, nedomácí prvek (srov. *Frenštát, Malbork* v češtině, polštině). Nežádoucí rozpor mezi cizím původem a domácím užíváním se odstraní různou mírou adaptace: z *Frank(en)stadt* se stane *Frenštát*. Neznalost (nejasnost, neprůhlednost) nominační fáze není fází komunikační na překážku,

⁵ Viz sborník *Chrématonyma z hlediska teorie a praxe. Onomastika a škola*, sv. 3, ed. R. Šrámek a L. Kuba, Brno 1981; T. A. Soboleva, A. V. Superanskaja, *Tovarnye znaki*, Moskva 1986.

a proto se propria projeví nezvyklým fonologickým nebo morfematickým skladem.

Jestliže je mezi elementy *a*, *b*, a *c* časový rozdíl enormně velký, může se stát, že se časový příznak přehodnotí v tom smyslu, že se (*a* + *b*) přestane pocíťovat jako cizí a stane se stejnorodé s *c*: jména *Josef*, *Anna*, *Labe*, *Wisla* nejsou v daném jazykovém společenství přijímána jako cizí, ba dokonce mohou někdy kategorii „národního“ přímo exponovat, srov. využití hydronyma *Odra* jako symbolu polskosti Slezska.

Pozoruhodné případy nastávají tehdy, jestliže je v „domácím“ jazyce při tvorbě proprií záměrně, vědomě použito příznaku cizosti. Ve srovnání s modelem (2) je zde element *c* domácí, bezpříznakový. Cizost zasahuje element *a* nebo *b*. Tento postup je typický pro chrématonyma, zejména pro pragmatonyma. Tak např. názvy českých potravinářských výrobků *Krenex* (= křenová pasta), *Masox* (= slisovaná masová směs k přípravě bujónu) obsahují koncové morfémy *-ex*, *-ox*, jimž se přisuzuje jako by sufixální platnost, tedy jako by to byl cizí element *b*. Ve skutečnosti nejde o autenticky cizí element, ale pouze o jeho umělou imitaci, která má, jak mezijazykové srovnání pragmatonym ukázalo, internacionální charakter (srov. např. *Bonex* = pasta na leštění podlah z Anglie). Kategorie „cizost“ je zde zaměněna za kategorii „internacionálnost“. Ta může zasáhnout ovšem i lexikální rovinu: mnoho pragmatonym pocházejících z různých končin světa obsahuje elementy *super*, (*de*) *lux*, *nova*, *neo*, *extra*, *special*, *maxi*, v Evropě i *euro-* (srov. *Eurocrème*, *Eurovision*, *Eurosat*(elit) atd.). – U pragmatonym se proto opozice „domáci“ – „cizí“ v současné době proměňuje na opozici „domáci“ – „internacionální“. Může dojít i k určité absurditě: zboží (= pragmatonymický objekt), které by mělo reprezentovat určitou národní ekonomiku, dostává propria, která etnickou provenienci vlastně zakrývají⁶.

Budeme-li tedy hledat opozici kategorii „domáci“ a „cizí“, musíme při rozdílnosti elementu *c* upřít pozornost nutně na (*a* + *b*). V oblasti toponym a antroponym se tak dostaneme od problematiky přejímání jmen k problematice rekonstruování původních jmen, tedy k rekonstrukci původního propriálně pojmenovacího aktu. Např. jm. *Malbork* uvedeme ve vztah k výchozímu něm. *Marienburg*, česká oikonyma *Šumperk* a *Šumbark* svedeme na shodné něm. východisko *Schönberg*; V *Marienburg*, *Schönberg* jsou elementy *a*, *b*, *c* stejnorodé, v *Malbork*, *Šumperk*, *Šumbark* je stejnorodé jen *a*, *b* a *c* je jiné.

Můžeme proto říci, že hranice „domáciho“ a „cizího“ je formována (determinována) různě podle toho, zda ji hodnotíme z hlediska propriální nominace nebo z hlediska propriální komunikace.

⁶ Srov. např. názvy značek osobních aut *Volkswagen-Golf*, *Volkswagen-Passat*, *Volkswagen-Scirocco*, *Škoda-Garde*, *Škoda-Rapid*, *Škoda-Favorit* (k tomu viz sb. *Chrématonyma...*, o. c. sub. 5, studii E. Pokorné). Nápadnou výjimkou je polský *Polonez*, jasně konotující polskost.

4. Ve vlastních jménech je však obsaženo ještě něco specifického, co je odlišuje od apelativ. Pro studium vztahu „domáčího“ a „cizího“ je to především problematika propriální motivace a problematika sociálně podmíněné módy. V obou uvedených kategoriích se „cizí“ může prosadit odlišným způsobem, než jsme uvedli výše.

4.1. Propriální motivace je kategorie, která v sobě reflektuje ty znaky pojmenovaného (onymického) objektu, které společnost pokládá za vhodné, přijatelné, přiměřené a které jsou schopny aktivizovat odpovídající prvky sémové struktury použitých lexikálií (např. vlastnost „neurodné pole“ lze toponymicky vyjádřit např. v těchto oikonyech: *Hladov, Bídov, Mizerov, Nerod* aj.). Vztah mezi sémovou strukturou lexikálně sémantického významu topolexému (etymonu) a mezi propriální motivací může být buď přímý (*Nerod*), nebo všelijak metaforizovaný nebo metonymizovaný (*Hlavnice* – ves nahoře v pramenné oblasti řeky; *Bohuslavice* – ves lidí Bohuslavových, *Loket* – místo u ohbí řeky apod.). Kategorii „motivace“ se vytváří jedinečnost vazby mezi onymickým objektem a jeho propriálním pojmenováním. Hranice „domáčího“ a „cizího“ je však v oblasti propriální motivace značně oslabena, protože motivace je svou podstatou vlastně kategorií nelingvistickou, a proto je prvkem sociálních, ekonomických a kulturních systémů. Je-li cizí element *a*, *b* nebo *c*, nemusí být cizí ještě propriální motivace: oikonyma *Nový Sad, Novosady, Neuhaus, Neuhäuser, Neustift* (z čehož je čes. integrát *Nebstych*), *Nový Dvůr, Casa Nuova* (z čehož je příjmení *Casanova*) atd. si motivačně přesně odpovídají. Při různosti *a, b, c* vzniká stejnorodost propriální motivace. Modelový obraz je tento:

$$(3) \quad M (t_1 = 2 = 3 \dots) \quad X \quad J (t_1 \neq 2 \neq 3 \dots)$$

(M = propriální motiv, J = jazyk, t = toponymum).

Problém „domáčí“ a „cizí“ zde není relevantní, protože propriální motivace je vázána na sociálně kulturní areály, nikoli na jazykové pojmenování prvků tohoto areálu. Prostřednictvím motivů (a také prostřednictvím strukturování onymického obsahu, o čemž tu však neuvažujeme) je možné srovnání propriálních sfér i u nepřibuzných jazyků. Do jiného světla se pak dostává i problematika tzv. kalkování vlastních jmen.

4.2. Silné, nadměrné uplatnění nějakého motivu vede k jeho zvýšené frekvenci, která nabude společenské prestiže a stane se módou. Takovým příkladem jsou středoevropská jména hradů typu *Hasenstein, Schiltberg, Zwingenburg*, jména opevněných měst pod nimi (*Rosenau/Rožnov, Kunesstadt/Kunštát*) apod. Tato móda se po Evropě roznesla jednak prostřednictvím rytířské kultury, jednak však také prostřednictvím nové technologie staveb, nové právní a ekonomické organizace života společnosti (srov. např. osady

založené na tzv. magdeburském právu). Módní vlny se v toponymii opakovaly i později: jména feudálních zámků z 17.–18. stol. mají nápadně shodnou motivační strukturu. Dostatek módních vln přináší antroponymie, příklady není třeba uvádět.

Hranice „domáčího“ a „ciziho“ je módními vlnami silně narušována, je lehce překročitelná, protože „cizost“ jakožto prestižní element může mít platnost silné motivace, jak to přesvědčivě ukazuje antroponymie. A proto mají studie o frekvenčním výskytu osobních (zvl. rodných) jmen velký význam nejen pro poznání proměn a vývoje vlastního repertoáru antroponym, ale také na obecné úrovni pro poznání neustálé proměnnosti hranice mezi „domácím“ a „cizím“ (a také „starým“ a „novým“). Hranice „domáčího“ a „ciziho“ je tak odrazem vnitřní strukturačního systému.

5. Všimáme-li si hranice „domáčího“ a „ciziho“ na rovině struktury jména (tj. elementů $a+b$), dostaneme se rovněž k problematice hybridních proprií (Mischnamen). V pracích onomastiků z NDR, zejm. ve studiích Eichlerových je tato problematika propracována do velkých detailů i do abstrahovaných teoretických poznatků⁷, které nejsou v ničem v rozporu s našimi analýzami. Kategorie hybridních jmen představuje neobyčejně významný důkaz o schopnosti propriálního systému plnit své pojmenovací a identifikační funkce vždy v konkrétních společenských podmínkách, ve kterých určující roli hraje přejímající jazyk, do jehož struktury a systému jsou propria v různé míře včleňována. Hybridnost se netýká plnění komunikativních funkcí přejatého jména, a proto hranice „domáčí“ a „cizi“ má zde jen zcela okrajový charakter: fungování propria je vždy vázáno na element c . Ač hybridní jména působí geneticky nesourodě, jejich komunikační působení je jednoznačné, např. u oikonym slovanské původu *Leipzig*, *Dresden*, *Bautzen* německé. Integrující síla přejímajícího jazyka vytváří značnou formální rozmanitost a umožňuje i vznik sekundárních sémantických motivací (**Větrošiby* \geq *Wassersuppe*). Hranice „domáčího“ a „ciziho“ musí tedy mít při studiu hybridních jmen především genetický charakter.

6. Pokusili jsme se ukázat, že hranice „domáčího“ a „ciziho“ je v propriálním systému jazyka proměnlivá, plynulá, dynamická. Dimenze této hranice jsou podmíněny a) okolnostmi jazykově pojmenovacími, které se uplatňují při propriálním pojmenovacím aktu, b) okolnostmi jazykově komunikativními, které se uplatňují při společenském fungování propria, c) okolnos-

⁷ E. Eichler, *Das integrierte (slawisch-deutsche) Toponym in der lexikographischen Bearbeitung: Über die „Rekursion“*. [in:] VIII. slovenská onomastická konferencia... 1980. Zborník materiálov, zostavil M. Majtán, Bratislava-Banská Bystrica-Prešov 1983, s. 24–33; přepracované znění tohoto referátu viz v „Onomastica Slavogermanica“ 1988, 16, s. 47–53; E. Eichler, *Probleme der onomastischen Rekonstruktion als linguistische Universale*. [in:] *Probleme der Namenbildung. Rekonstruktion von Eigennamen und der ihnen zugrundeliegenden Appellative*, „Acta Universitatis Upsaliensis“ 1988, 18, s. 91–103.

tmi mimojazykovými, které se nejlépe odrážejí ve výběru pojmenovacích motivací a v dobové módě, d) okolnostmi ideově společenskými (o kterých jsme blíže nehovořili), jimiž je vyjádřen postoj společnosti k přejímání cizích jazykových prvků (včetně postoje k přejímání proprií, k exonymům apod.).

Při řešení problematiky „domácího“ a „cizího“ můžeme pozorovat působení určitých protikladných tendencí: proti genetické autochtonnosti stojí tendence k internacionalizaci; proti stabilitě a relativní uzavřenosti propriálních (sub)systémů stojí tendence přijímat cizí prvky jako nutnost plynoucí ze společenské komunikace; proti staršímu, neprestižnímu stojí nové, prestižní, které proniká prostřednictvím módy.

Abychom postihli objektivní zakotvení vztahu „domácí“ a „cizí“ v propriálním systému, je třeba tento vztah studovat na dlouhé časové ose, a to vždy v souvislosti s vývojovými etapami národního jazyka a s přihlédnutím ke konkrétním společenským a historickým podmínkám. Velkou váhu má přitom historická dokumentace proprií a jejich výklad.

Objasňování hranice „domácího“ a „cizího“ vede ke komparačnímu studiu, ke konstituování komparačního modelu⁸.

Studium „domácího“ a „cizího“ nelze proto jen chápat jako objasňování jazykové provenience jmen. Vztah obou kategorií nám umožňuje odkrývat působení vnitřních zákonitostí propriálních systémů, jejich dialektickou spjatost s fakty jazykovými i společenskými.

Rudolf Šrámek

ON THE LIMITS OF THE DOMESTIC AND FOREIGN IN PROPER NAMES

The limit between the domestic (D) and foreign (F) on the level of proprium genesis is not identical with that being on the level of synchronous communicative application of names. Therefore, the level of the propriation and that of communication are to be differentiated.

In proper names, categories D and F assert themselves, by means of three channels:

a – repertoire of lexicals being used at propriation activity;

b – repertoire of formal (word-forming, name-forming) means;

c – native language + communicative situation.

Types:

1) elements *a*, *b*, *c* are genetically homogenous – proprium is always D: $a=b=c$;

2) elements *a*, *b* are homogenous, *c*, however, not – proprium has been taken over, integrated:

$a=b \neq c$;

⁸ R. Šrámek, *Principy srovnávacího studia slovanské onymie*. Referát na mezinárodní konferenci slovanské onomastiky „Poredbeni metodi u slovenskoj onomastici“, Novi Sad, 18.–20. VI. 1987 (v tisku).

3) proprial motivation does not often express the $D \times F$ opposition, it is not of single-national character only. The differences are limited to linguistic features only.

The increased frequency and fashion (various prestige of *c* element) interfere with the limit $D \times F$. Necessity: limit $D \times F$ is to be analyzed genetically, on a long time axis and under the knowledge of the opposition apelativum x proprium. Systematic approach, the isolated facts are not to be overemphasized. The study of $D \times F$ brings us to the problematics of proprial integration and comparison.